

ДЕРЖАВНА ВИКОНАВЧА СЛУЖБА ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Статтю присвячено впливу виконавчої служби в цілому як правового механізму – одного з основних важелів державотворення. Автор акцентує увагу на стадії ранньофеодального реформування примусової діяльності.

Ключові слова: боржник, стягувач, пристав, кредитор, судові рішення, виконавчий орган, примусове виконання.

Статья посвящена влиянию исполнительной службы в целом как правового механизма – одного из основных рычагов создания государства. Автор акцентирует внимание на стадию раннефеодального реформирования принудительной деятельности.

Ключевые слова: должник, взыскатель, пристав, кредитор, судебные решения, исполнительный орган, принудительное выполнение.

The article is devoted influencing of executive service on the whole as a legal mechanism – one of basic main levers of creation making of the state. An author accents attention on the stage earlyfeudal reformation of the forced activity.

Key words: debtor, exactor, sticking, creditor, court decisions, executive branch, forced implementation.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Як не могла існувати держава без права, так не могло діяти право без державного утворення. У подальшому, вивчивши ці поняття, можна дійти висновку, що для існування цих понять діяв механізм, який залишався в тіні теорії держави і права – це виконавчий орган, який був важелем державного утворення і правопорядку, актуальність якого не можна ставити під сумнів не тільки вчора, сьогодні, а й наступного дня. Ось чому реформування державної виконавчої служби тісно пов'язано з минулим, причому з науково-практичної точки зору велике значення має вивчення історії зародження і становлення виконавчої служби на території держави Київської Русі.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питанням впливу ранньофеодального періоду на реформування державної виконавчої служби за часів Київської Русі багато приділялось уваги. Останнім часом до цієї проблеми звертались як вітчизняні, так і зарубіжні вчені й державні управлінці: Батлер У. Е. [1], Гуз А. М. [4], Мартисевич І. Д. [5], Оніщук М. В. [7], Пашук А. Й. [8], Щербак С. В. [11], Яковлів А. І. [12] та інші.

Завдання дослідження. Розкрити діяльність виконавчої служби на ранньому етапі свого розвитку на території древньої України, характерним впливом звичаїв та традицій.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб правосуддя перемагало не лише в протоколах

судового засідання, судові акти мають бути виконані. Виконання судових рішень є найважливішою ділянкою правової практики, яка відображає ефективність всього механізму правового регулювання. Право не може вважатися чинним, якщо розпорядження правових норм не реалізуються суб'єктами правовідносин. Відсутність правового механізму, який регулює виконання, у тому числі і примусового, зводить нанівець захист порушених прав, знижує авторитет і ефективність правоохоронної системи, оскільки законне рішення, яке не має реальної юридичної сили, не реалізується.

Європейським судом з прав людини було визначено, що виконання рішення, винесеного будь-яким судом, повинне розглядатися як невід'ємна частка судового розгляду. Такий підхід підкреслює цивілізованість суспільства що відрізняється від суспільства тих часів, коли здійснення претензій проводилося власними силами і засобами самого постраждалого, причому частенько навіть без якого б то не було попереднього підтвердження правильності самої претензії.

Щодо боржника, то допускався його продаж у рабство кредиторів, примусовий відробіток, захоплення його майна без жодної участі публічних органів, утримання в домашній темниці і навіть вбивство боржника з метою заволодіння його майном.

Аналізуючи шлях зародження і становлення правового регулювання діяльності державної

виконавчої служби на Київській Русі, видно, що система примусового виконання рішень є невід'ємною частиною публічної влади правової системи на всіх етапах її створення та функціонування. Інститут примусового виконання рішень щодо судових рішень, які потребували примусового виконання, найчастіше стосувалися здійснення стягнення та виконання кредитних зобов'язань, як правило, до нижчих прошарків суспільства [7, с. 111].

На Русі в давні часи у виконанні покарання й у роботі суду брала участь родова асоціація і община відповідала за свого члена. Ображений і його рід мали справу не лише з кривдником, а й із його родом, і тому порукою того, що вони отримають задоволення, служила не стільки особа самого кривдника, скільки ціла община. Всякий був родовичем, належав до відомого роду, жив його життям; всякий тому мав і природних захисників, яких і інтереси, і відчуття і звичаї, і спільна небезпека спонукала квапитися своєму на допомогу, – правими або неправими методами і способами.

Проте у міру того, як община ускладнювалася, слабляли узи крові і свідомість єдності роду – зникала і необхідність, і готовність стояти за інших членів. Самоуправство почало обмежуватися з уведенням попереднього, найчастіше, судового визнання права потерпілого на відшкодування втрат. Держава поступово обмежувала «ображеного» вимогою пред'явити свої претензії на попередній розгляд і здійснення виконавчих функцій остаточно перейшло до держави.

У Київській Русі самоздійснення права існувало майже до XIII ст. і характеризувалося провадженням власноручно кредитором.

Утворення імперської централізованої держави не призвело до створення єдиної системи органів виконання судових рішень. Згідно з «Судебником Івана III 1497 р.», виконання рішень судів провадилось приставами, надольщиками, а інколи самими стягувачами, оскільки «Судебник» передбачав такий спосіб стягнення судових рішень, як звернення стягнення на майно боржника [10].

У подальшому «Уложение 1649 р.» передбачало розвинуту систему способів виконання судових рішень продаж рухомого і нерухомого майна, правіж, видача до викупу невинуватого боржника кредиторю для відпрацювання боргу, відрахування із жалування, яке стосувалось лише осіб військового звання (стрільців), або органом виконання пристава, який провадив виконавчі дії під керівництвом воевод.

За правління Петра I органи виконання судових рішень (пристави) безпосередньо стали царськими чиновниками, а виконання рішень поступово почало виділятися у самостійну стадію процесу. У XVIII ст. на території України функції виконавчих органів найчастіше здійснював посильний суду, який від імені суду виконував його ж постанови. Судовий посильний прибував до місця, де повинен був виконувати рішення про стягнення майна

боржника в присутності не менше трьох шляхтичів, котрих запрошувала особа, на чию користь виконувалась постанова. Якщо боржник чинив опір, то посилали двох посильних і запрошували п'ять шляхтичів, а коли й так не вдавалося досягти успіху, до боржника застосовувалася ще більше силове втручання.

Становлення інституту примусового виконання рішень відповідно дорівня регламентації діяльності судових виконавців та кодифікації норм права можна виділити декілька етапів: ябедняківський (X-XI ст.), мечніківський (XII ст.), приставський (XIII-XV ст.), магдебурський (XV – поч. XVIII ст.), капітано-ісправський (XVIII – поч. XIX ст.), судово-приставський (др. пол. XIX ст. – 1917 р.), радянський (1917-1991 рр.) та період української державної незалежності (з 1991р.).

Процес виникнення та розвитку інституту примусового виконання рішень на території сучасної України, слід розпочати з аналізу «Руської правди», що стала найвизначнішим збірником руського права. «Руська правда» була укладена в XI-XII ст. і базувалася на нормах тогочасного звичаєвого права. Ця культурна пам'ятка дійшла до нас у трьох редакціях: Коротка (Краткая) правда, Велика або Широка (Пространная) правда та Скорочена правда. Кожна з редакцій відображала не тільки певний період української історії а й пануючі принципи здійснення правосуддя. Порівнюючи «Руську правду» з аналогічними західноєвропейськими збірниками правових норм, необхідно відмітити, що в «Руській правді» відсутнє розрізнення кримінального та цивільного права, немає розподілу на галузеві права, тобто публічне право не відділене від приватного [12].

Період чинності «Короткої правди» пов'язаний із часом діяльності княгині Ольги. Визначальним вкладом цієї редакції був поступовий перехід від звичаю кровної помсти до грошових стягнень та введення служби державних представників – обетників або ябедників. «Руська правда» свідчить про поступовий рух у напрямі до феодалного права, зокрема було введено захист судових виконавців – ябедників та інших князівських дружинників, як представників сторони стягувача, від посагання на їх життя під час виконання рішень суду чи князя.

За цим положенням, стягувач досить часто змушував боржника відпрацювати свій борг, свідченням цього стала поява «холопства», тобто закріпачення, що передбачалося у «Руської правди». До того ж, стягувач мав право забрати до себе в холопство не тільки боржника, а й усю його сім'ю, якщо борг був значним. Цікавим є той факт, що від закріпачення звільнялися тільки купці, якщо борг був зумовлений «нешасними» обставинами. У такому випадку купці отримували право на відстрочку. Загалом найчастіше стягувачами виступали багатії, феодали, а боржниками – збіднілі міщани та селяни.

Згодом поширена редакція «Правди», джерелом якої стали «Коротка правда» і «Устав Володимира

Мономах», ввела новий тип виконавця – «тивун бояреск», окрім ябедника і мечника, а також завершила зміну статусу судового виконавця від військового до державного чиновника [4, с. 53].

У другій половині XII ст. з'явилася третя редакція «Руської правди» – «Скорочена». Із тексту Новгородської та Псковської судних грамот вбачалося, що стягувач отримував право претендувати на рухоме і нерухоме майно боржника, і навіть на саму особу боржника [11, с. 34]. Так, у Псковській грамоті зазначалось, що до боржника може бути застосована також смертна кара, якщо стягувач проти цього не заперечує. Проте більшість боржників каралися ув'язненням [5].

Починаючи з XVI ст. в Московії рішення суду виконувалися судовими приставами. Якщо боржник не міг виконати рішення суду, він ставав жертвою жорстоких тілесних покарань. Щодня боржника били батогами, відбувався так званий «правіж», доки він не виконував рішення. Якщо навіть протягом року покарань винний не зміг зібрати необхідну суму то він був змушений продавати свою дружину або дітей і виплатити борг [1, с. 53-54].

Першими органами виконання рішень судів на древній Русі були пристави, про яких вперше згадується в договорі Великого Новгороду з великим князем Ярославом Ярославичем в 1270 р. Пристави були службовими особами і призначалися на службу князем. Їхнім обов'язком, крім виконання судових рішень, було також затримання боржника на вимогу стягувача і забезпечення явки осіб, що викликалися до суду, які у вирішенні проблем виконавчого провадження в Російській Імперії брали активну участь.

Саме слово «пристав» сприймається як старовинне, історичне і у його історії виділяються дві виконавські системи, що існували до 1857 р. і з моменту ухвалення Статутів 1864 р.

У московський період значення приставів поступово зменшувалося, а в XVIII ст. посада пристава була остаточно скасована, і вся виконавча частка частина судових процедур перейшла у відання спільної поліції. Поєднання в одному органі поліцейських і судово-допоміжних функцій представляло проте є багато незручностей, і питання про заміну спільній поліції судово-допоміжним органом був поставлений на чергу до моменту реформи 1864 року. Судовою реформою інститут судових приставів був відновлений і отримав організацію, схожу з французькою.

Слово «пристав» ще до XIV-XV ст. не стільки означало назву однієї певної посади, скільки виражало виконання судового обов'язку, і переважно віддачу на поруки особами служливих. Ці особи служливих, що їздили приставами і що давали на поруки, називалися різними іменами: отроками, мечниками, по «Руській Правді», дворянами, позовниками, ходаками, їздцями, а ще пізніше – недільщиками (оскільки свої обов'язки пристав виконував по тижню). Для різних виконавчих дій тримали праведчиков і доводчиков, потім у

грамотах згадуються ще вирники і металники, ябеди та інші посадові особи.

Як було зазначено, поняття пристав зустрічається вже в XIII столітті, переважно в договірних грамотах князів Новгороду, який був невід'ємною приналежністю кожного судді, ознакою його самостійності і незалежності від всякого іншого судді. Князі, охороняючи незалежність свого суду, намагалися оберігати свої долі від в'їзду до нього пристава іншого князя. Навіть великий князь, розділяючи своє князівство на долі між своїми дітьми, заповідав своїм дітям: «... приставов своїх не висилати братові в братен долю».

Кожен князь, патріарх, митрополити, архієреї, общини мали своїх дворян, або недільщиків, які їздили приставами в підсудній ним області.

До кінця XV ст., а ще більшу в XVI-XVII ст., при посиленні загальнодержавної влади, зробилося спільним звичаєм давати монастирям і общинам особливих приставів під ім'ям даних приставів або ж заборонялося їздити в чию-небудь вотчину іншому приставові, окрім палацового або царського. Призначення особливих осіб під ім'ям даних приставів викликане було зайвим втручанням людей служливих у справи общин і їх утиском. Хоча приставам постійно заборонялося брати гроші за віддачу на поруки, проте приїзд співучасника або замовника був тяжкий для селян – його треба було годувати, йому слід було заплатити «ходжене і їздне». Через те в статутних грамотах визначалось число доводчиків помістник та заборонялось доводчиком довго залишатися на одному місці: «де доводчик ночує, тут йому не обідати, а де обідає – тут йому не ночувати».

Підставою для дій приставів була приставна пам'ять, яка містила веління віддати на поруки відповідача або обвинуваченого. Вона починалася так: «Пам'ять приставові. Дати йому на поруки такого-то». Потрібно неодмінно, щоб приставна пам'ять була підписана дяком, щоб в ній було зазначено суму позову і щоб ця сума не була менша їзду, і щоб дяк не підписував її без недільщика. За поїздки з приставною недільщик отримував мито, звану їздом, розмір якої залежав від кількості верст».

Із посиленням загальнодержавної влади інститут приставів отримав кращу організацію. Видання Судебників (1497 р. і 1550 р.) почався новий період в історії виконавчого провадження. Приставів Судебники називали недільщиками, оскільки вони виконували обов'язок їздити і на поруки давати – потиженевий.

У першому Судебнику недільщики носили ще напіввласний-напівгромадський характер – вони їздили і на поруки давали або самі, або посилали своїх племінників і своїх людей; посилати сторонніх їм заборонялося.

У другому Судебнику їм вже не дозволялось посилати з приставними грамотами своїх людей; вони мали право посилати лише так званих їздців, або змовників, тобто тих людей, з якими вони уклали умову, – спільно і під своїм наглядом і

керівництвом виконувати обов'язки приставів. Таких їздців кожен недільщик мав право тримати не більше семи; за всі збитки, які їздець заподіяв своїми протизаконними діями відповідав його недільщик. За самого недільщика при вступі до посади ручалися декілька чоловік сторонніх. У разі порушення недільщиком своїх зобов'язань поручителі піддавалися пені, стягненню позовів, мит тощо, тобто погоджувалися, щоб були їх поручителями.

Функції пристава за Судебником 1497 року були такими. Справа починалася за скаргою позивача, «чолобитною», яка викладала предмет спору і, як правило, була словесною. Після отримання чолобитної суд призначав пристава і видавав «приставну грамоту», в якій вказувалася ціна позову і його підстави. Окрім «приставної» давалася «термінова» грамота, яку недільщик зобов'язаний був вручити сторонам або власноручно доставити відповідача до суду, або узяти його на поруки поручитися за його явку [10].

Форми діяльності приставів були вельми різноманітні. Для відшукування «відважних» людей і співчуваючих їм призначалися поголовні обшуки. Поголовний обшук застосовувався також з метою визначити репутацію підсудного, яка давалася не що жили разом з ним всіма людьми, що знали його, а лише чесним і розкритим. Поголовний обшук проводився спеціальними посадовими особами у присутності обвинуваченого.

Окрім призначення поголового обшуку при розшуку уживалися допити і тортури. Ці види примусу в основному застосовувалися для обмови і викриття в злочинах інших осіб. Катувати людину доручалося «недільщикам». У разі обмови з тортур призначалася очна ставка між тим, що звів наклеп і обмовленим. Якщо той, що звів наклеп не підтверджував свої свідчення, то його катували повторно, обмовленого піддавали поголовному обшуку.

У розшуковому процесі «недільщиками» й іншими судовими чиновниками у присутності «кращих людей» застосовувалися також огляд і огляд місця події. Розшук застосовувався за найбільш серйозними видами злочинів, зокрема у політичних справах.

У Судебник також увійшли «Указ об їзду», що містив таксу мит за поїздки приставів в різні міста Русі, і «Указ про недільщиків».

Із часу Судебника 1497 року можна говорити про освіту на Русі суду як державної установи правосуддя, яке чітко визначав інститут – віддача за пристава. Віддача за пристава, або сидіння за приставом, полягало в повному позбавленні волі, тобто знаходження обвинувачених під наглядом і на відповідальності того пристава, за яким вони закріплювалися. Сиділи вони у дворі або в будинку недільщика, або в приміщенні суду.

Віддача за пристава була вимушеною мірою запобігання тому суспільству, яке ще не мало загальних в'язниць, задовольнялося силами і засобами окремих осіб, яким доручено утримання

обвинуваченого, а утримання у в'язниці виражало собою розвиток суспільного благоустрою і державних сил.

Соборне Укладення (1649 р.) визначало, що головними керівниками в узятті під варту звинувачених і утримання їх у в'язниці були старости, воєводи і сищики. Виконавцями ж їх розпоряджень були найрізноманітніші особи: перш за все, це недільщики, або пристава, але, окрім них, обов'язки узяття і приводу виконувалися службовими особами різних найменувань і навіть приватними особами – подьячим, цілувальниками, стряпчими, стрільцями, сотницькими, поміщиками і ін. Якщо приватна людина хотіла кого-небудь спіймати на місці злочину, він міг для більшого забезпечення узяти пристава і понятих, але міг обійтися і без них.

Після періоду віддачі за пристава з Указу від 20 жовтня 1653 р. багато хто звинувачених, сидячи за приставом, не в змозі був платити особливе мито: пожелізное і прокорм, унаслідок чого пристава і після вимовлення вироку про звільнення не відпускали їх від себе (пожелізное – це мито за окупи і колодки, в яких містилися віддані за пристава). Тим же законом було надано право тим, що бажають віддавати за пристава, якщо вони візьмуть на себе витрати свого перебування.

Закон XVII ст. мав декілька постанов щодо винагород, які пристава отримували за утримання ним під своїм наглядом: пожелізного по 3 гроші і прокорму по 4 гроші в день. В Указі 1653 р. згадувалися також проходжені та поверстні послілки, тобто це коли пристав брав участь в узятті і приводі обвинуваченого. Всі ці мита падали на утримуваного, що опинився винним, або на позивача і обвинувача, за позовом яким він був виданий, якщо позов або звинувачення виявлялися необґрунтованими. Плата покормного і пожелізного була украй обтяжлива для підсудних – позбавлені свободи, вони ще зобов'язані були платити високу плату за своє утримання, що для багатьох було гірше, ніж знаходитися у в'язниці, де не вимагали оплати пожелізного і годували за допомогою милостині, яку вони збирали, ходячи за своїми наглядачами на зв'язках по найлюдніших місцях міста. В обов'язки входило представляти доручний запис (з суду) не пізніше як на третій день після її здійснення, якщо ж він її не представляв, приставом наказано було «бити батогами нещадно» обвинуваченого.

Пристава відповідали за «втечу обвинуваченого», якого їм доручали зберігати під час слідства і суду, – тоді його самого віддавали на поруки при умові, що він відшукає того, хто втік, в іншому випадку – з нього і поручителів правились позови. За навмисний відпуск закон загрожував покаранням батогами і ув'язненням.

Якщо відповідач ховався від пристава, пристав був зобов'язаний «стерегти його в дворі і день, і два, і три». Якщо спійманий відповідач «у пристава відіб'ється», з приставом посилали

«захисників людей з їзду» – стрільців, гармашів, говорилось у Законі.

З 1 березня 1658 р. замість збору з колодників приставам почали давати державну платню з судного наказу.

На території України протягом XV-XVII ст. також діяли Литовські статuti та Магдебурське право. Необхідно згадати і про Березневі статті 1654 р., які хоча й не містили норм, що прямо стосувалися примусового виконання судових рішень, проте саме цей документ призвів до входження Гетьманщини на правах автономії до складу Росії. Внаслідок цього у Гетьманщині була закріплена правова система, яка склалася у період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. і стала поєднанням норм Литовських статутів, Магдебурського права, нормативних актів гетьманської влади та звичаєвого права [11, с. 142].

Досить довго до появи козацького руху на території України були церковно-духовні суди, де діяв принцип: «Де три козаки – два третього судять».

Перша спроба конституційного закріплення непорушності трьох складових чинників правового суспільства, а саме – єдність і взаємодія законодавчої (виборна Генеральна Рада), виконавчої (гетьман, генеральна старшина і обрані представники від кожного полку) і судової влади, принципів діяльності, які в історії Української держави пов'язана з «Конституцією прав вольностей Війська Запорозького» («Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» від 5 квітня 1710 р.) гетьмана Пилипа Орлика [3], тому за часів П. Орлика особливо поширеним було

стягнення за землю «людьми осажену». Це здійснювала козацька старшина і міська верхівка, які при несплаті боргів середніми і бідними козаками заволодівали кожного разу все більшими ділянками землі.

На шлях інквізиційного судочинства Україна перейшла наприкінці XVII ст., коли було розчленовано Польщу, значні частини якої відійшли до Росії, знищено Гетьманщину і Запорозьку Січ, а Крим та південні й південно-західні землі України приєднано до Російської імперії. В Україні були запроваджені установи на зразок російських і у кожній губернії (на які в той час було поділено Україну) створено кримінальні та цивільні палати, замість градських та земських судів – повітові суди.

Судові рішення, ухвалені в усній формі, записувались у спеціальну книгу, яка називалась «чорною». Виконували рішення судові урядники, зокрема при магістратах і ратушах існували судові виконавці – возні.

Висновок. Отже, вплив ранньофеодального періоду на реформування державної виконавчої служби за часів Київської Русі являє собою цікавість насамперед своєю особливістю – формуванням сучасної державної виконавчої служби, яка знаходиться в постійному розвитку і реформуванні, включаючи нові елементи демократичних процесів. Однак втілюючи в практику нововведення законодавець завжди повинен враховувати менталітет і сьогоденний стан нашого населення, аби самі гарні закони не залишались лише на паперах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батлер У. Е. Русское право к 1800 году глазами иностранцев: некоторые размышления / У. Е. Батлер // Вестник Московского Государственного Университета. Серия 11 «Право». – 1996. – № 3. – С. 53–54.
2. Реформування органів юстиції. Нові повноваження та структура Міністерства юстиції України – державна виконавча служба // Правова Миколаївщина. – № 2 (38) – 17 серпня 2011.
3. Влада очима історії. Конституція гетьмана Орлика Газета // Урядовий кур'єр. – № 139 від 27.07.2004.
4. Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі : [навч. посіб.] / А. М. Гуз. – К. : КНТ, 2007. – 72 с.
5. Мартысевич И. Д. Псков, судная грамота. Истор.- юрид. исследование / И. Д. Мартысевич. – М., 1951.
6. Міністерство юстиції України від зародження до сьогодення. – К., 2012. – 223 с.
7. Оніщук М. Українська юстиція : проблеми і пріоритети діяльності на шляху до правової держави (До 90-річчя української юстиції) / М. Оніщук // Право України. – 2008. – № 11. – С. 4–9.
8. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в 17-18 ст. 1648-1782 / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.
9. Пихно Д. Исторический очерк мер гражданских взысканий по русскому праву / Д. Пихно. – К. : Киевские университетские известия, 1874. – 153 с.
10. Российское законодательство X-XX веков. Судебники 1497 и 1550 годов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : krotov.info.
11. Щербак С. В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 / С. В. Щербак. – К. : Національна академія наук України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 218 с.
12. Яковлів А. Українське право [Електронний ресурс] / А. Яковлів. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua>.

Рецензенти: Кальниш Ю. Г., д.держ.упр., проф.;
Коваль Г. В., к.політ.н., доц.

© Бадалова О. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 08.05.2013 р.

БАДАЛОВА Ольга Сергіївна – заступник начальника Миколаївського міського управління юстиції, аспірант кафедри державної політики і менеджменту ЧДУ імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: історичні аспекти становлення державної служби в Україні.